

БАЙЫРКЫ ЖАНА ОРТО КЫЛЫМДАГЫ АДАБИЙ МУРАСТАР ҮЧҮН ТАЛАШ-ТАРТЫШТЫН СЫНЧЫ К.АРТЫКБАЕВДИН ЭМГЕКТЕРИНЕН ОРУН АЛЫШЫ (1-макала)

Совет мезгилинин баа жеткис камкордугунан улам кыргыз жазма адабияты дүркүрөп өнүгүүгө бет алганы менен адабий сын андан бир топ артта калгандыгын байкоого болот. Адабий сын 30-жылдарда түптөлүп, ар түрдүү жанрлары пайда боло баштаган. Мунун бардыгына көп убакыт, көп мезгил талап кылды. Бирок, адабият таануу илиминде чыгарманын пайда болуш тарыхын изилдөө кийинчерээк гана башталды. Ал эми орус адабиятында адабий сын (жаралган чыгармаларга пикир айтуу), адабият таануу (тарыхка сүңгүп кирүү) мурдатан эле ар тараптан өнүгүүгө жеткен.

Кыргызстанда профессионалдуу адабий сын менен адабият таануу 50–60-жылдары гана пайда болгон. Бул учурда кыргыз адабий сынына ар тараптуу жогорку билим бар жаш муундар аралаша башташкан.

К.Артыкбаев адабий сын менен адабият таанууну бири-бирине өтмө катар абалда кароого аракеттенгендигин анын Жусуп Баласагындын адабий мурастарына жүргүзгөн иликтөөсүндө байкалат.

1960-жылдары К.Артыкбаев жалаң эле адабий сында эмгектенбестен, кыргыз адабиятынын тарыхынын маселелерине көп көңүл буруп, бул тарапта чечиле же толук ажаты ачыла элек маселелерди күн тартибине коё баштаган.

Кыргыз эли – байыркы эл, байыркы маданий талбылгаларга эгедер эл. Ошондуктан кыргыз адабияты менен маданиятынын башатын байырталан баштоо зарыл деген маселенин үстүндө адабиятчы көп ойлонгон жана ушул концепцияны курч проблема катары күн тартибине алып чыгуу үчүн бир катар макалаларды жазып, көп талаш-тартышты башынан өткөргөнүн изилдөөбүздүн жүрүшүндө байкадык.

Алгач бул маселе тууралуу 1966-жылы 9-июлда «Советтик Кыргызстан» гезитине «Кыргыз адабият тарыхы тууралуу» деген макаласын, ошол эле жылдын 18-сентябрында «Советская Киргизия» газетасынын бетине «Реки начинаются с истоков» деген мака-

ласын жарыялаган. Бул макалалардын ошол кездеги республикалык, партиялык эки чоң гезитке жарыяланышынан эле К.Артыкбаев өтө олуттуу проблеманы козгогонун байкоого болот. Ал - кыргыз адабиятынын тарыхын байыркы мезгилден татып, Октябрь революциясына чейин эле Тоголок Молдо, Молдо Нияз, Молдо Кылыч, Шамай Токтобай уулу сыяктуу өзүнүн чыгармаларын жазуу жүзүндө таратып келген залкар акындардын чыгармачылыгынан баштоо зарылдыгын белгилейт да, ушул көз карашын андан ары тереңдетип, курчутуп К.Артыкбаев 1967-жылы 1-январда «Кыргызстан маданияты» газетасынын 1-санына «Адабиятыбыздын алгачкы башатына көз чаптырсак» деген макаласын жарыялайт. Аталган макаласы ошол учурда кандай өзгөчөлүгү менен коомчулуктун кызыгуусун пайда кылды экен?

1. Ошол, Кыргызстан КП БКнын биринчи катчысы болуп Т.Усубалиев иштеп турган жылдары, кыргыз элинин Октябрь революциясына чейин тарыхы, жазуусу жок, мамлекет да болгон эмес деген сыяктуу саясат жүргүзүлүп келген. Ошол маалда, б.а. жазуу тургай, адабий эстеликтер жөнүндө сөз кылуунун өзү кыйын абалда турганда биринчилерден болуп К.Артыкбаев кыргыз жазма адабияты Октябрь революциясына чейин эле бар экенин далилдөөгө батынган.

2. Кыргыз адабият тарыхын байыркы мезгилден баштап, ошону менен катар орток мурастар катары эсептелип жүргөн орто кылымдагы бабаларыбыз Ж.Баласагын менен М.Кашгардын эмгектерин адабиятыбыздын тарыхына киргизүү маселесин көтөрүп чыккан.

3. Реакциячыл көз караштагы акын катары эсептелип, атын атоого да мүмкүн болбогон, чыгармалары идеологиялык талаптарга туура келбейт деп эсептелинген акындарыбыз: Жеңижок, Эшмамбет, Молдо Нияз, Казыбек, Арыстанбек, Молдо Кылыч, Боогачылардын калтырган мурастарын үйрөнүү маселесин күн тартибине койгон.

Мына ушундай үч олуттуу, бышып жетилген маселени күн тартибине коюу менен коомчулуктун, илимий-маданий чөйрөлөрдүн көңүлүн бул аталган маселелерге бурдурган. Кыргыз адабият тарыхын байыртадан баштоо зарыл экенин мурун эле козгоп келсе да, бул макаласында анын маанисин андан ары тереңдетип курчуткан.

Ал кезде Ж.Баласагын менен М.Кашкардын адабий мурастары «орток адабий мурас» катары эсептелип жүргөндүктөн К.Артыкбаев алар кыргыз элинин жазма адабий мурасы деп түз айтуудан тартынып, Орто Азия, Казак элдеринин адабият таануу илиминен орун алып келген орток адабий эстеликтер деген концепцияга кошулууга аргасыз болгон. Андан кийин унутта калып бара жаткан Молдо Ныяз, Музооке, Тыныбек, Жаманкул, Калмырза, Багыш, Найманбай, Нурдин, Казыбек, Накен, Курман, Боогачы, Кыдыр аке, Сыртбай, Жаңыбай, Каниет, Базаркул өңдүү көптөгөн жазма жана төкмө акындардын, ойчулдардын мурастарын чогултуп, изилдөөгө алып, аларды адабиятыбыздын тарыхына киргизүү зарылдыгын белгилеген.

Адабиятчы көтөрүп чыккан үч актуалдуу теманын ичинен адабий чөйрөнүн бүйүрүн кызытып, чоң талаштын предметине айланганы бул – орток адабий мурас маселеси болду. Тактап айтканда, Жусуп Баласагын менен Махмуд Кашкардын чыгармалары тууралуу. Ошондуктан «Кыргызстан маданияты» гезитинин бетинде жарым жылга чейин созулган талкуу жүрүп, ага катышкандар көз караштары боюнча эки топко бөлүнгөн.

К.Артыкбаевдин көтөргөн проблемасына биринчилерден болуп каршы чыккандардын ичинен филология илимдеринин кандидаты Э.Абдулдаев болгон эле. Ал алгач кыргыздарды Караханиддердин мамлекеттик союзунда болбогондугуна жана Ж.Баласагындын «Кутадгу билиг» поэмасынын тили кыргыздардын орток адабий тили эместигине далилдерди келтирип, 1967-жылы 10-февралда «Кыргызстан маданияты» газетасына «Орток адабий мурас маселеси» деген макаласын жарыялаган. Окумуштуу Жусуптун кара сөз түрүндөгү кириш сөзүндө:

“Буграхан тилинде жана түрк сөзү менен (эч ким) мындан жакшыраак китепти дегеле жазган жок” [4. 4] – деп жазганына, түрк сөзү менен жазылды дегенине карабастан, эстеликти ошол кездеги маданияты гүлдөп-өнүккөн уйгур элине таандык кылган. Ошону менен катар ал бул мурастан: «... уйгур тилинин толук иштелген грамматикасы менен таанышууга болот» – деп өзүнүн акыркы тыянагын чыгарган.

Ал эми философия илимдеринин доктору Б.Аманалиевдин «Талаш жемиштүү болсо» [Кыргызстан маданияты. -1967. -14-апр.] деген макаласында: «К.Артыкбаевдин кыргыздын адабий мурасынын тар чөйрө менен гана чектелип жаткандыгына бушайман болгону адилет. Чынында алиге чейин мурас жөнүндө кеп боло калганда XIX кылымдан ары кадам шилтөөдөн айбыккансыйбыз» – деп К.Артыкбаевдин орчундуу маселени көтөрүп чыкканын колдогон менен, орток адабий мурас маселесине келгенде тилчи Э.Абдулдаевдин пикирин толугу менен тактап чыгат. Аспирант Т.Назаралиев жогорудагы эки окумуштуунун пикирлерине кошулуп, белгилүү түркологдордун пикирлерин аргумент кылып алат да: «Кутадгу билиг» баласагындык Жусуп тарабынан 1069-жылы жазылган. Эстеликтин автору жөнүндө эч кандай маалымат берилбейт...» – деген калпыс оюн «Талаштын предметин тагыраак билели»

[Кыргызстан маданияты. -1967. -12-май] деген макаласында билдирген эле. Чынында К.Артыкбаев Жусуп Баласагын менен Махмуд Кашкардын мурастарын кыргыздарга тийешелүү кылууда авторлор өздөрү жазып калтырган эки фактыга таянуу менен айтат. Биринчиси, Жусуп Баласагын өзүнүн дастанын: “таза түркчө жаздым,”-дегенине [4. 4] таянса, экинчиден, ошол Жусуптун замандашы М.Кашкари өзүнүн «... Сөздүгүндө» [5. 3] **накта түркчө сүйлөгөндөрдүн катарына биринчилерден болуп кыргызды кошконун** аргумент кылып алып, ошол айтылгандарга таянуу менен авторлордун өздөрү жазып калтырган маалыматтарын объективдүү чындык катары белгилеген.

К.Артыкбаевдин мындай далилдүү фактыларын колдогон тарых илимдеринин кандидаты Ө.Караев 1967-жылы 10-мартта «Тарыхый кабарлар менен таанышканда» деген макаласын жарыялап, анда, IX-X кылымда кыргыз эли азыркы аймакта жашаганын илимий аргументтер менен далилдеп, Э.Абдулдаевдин аталган кылымдарда кыргыздар жашаган эмес деген пикирине каршы чыгат. Ал эми К.Артыкбаевдин жаңыдан жарыяланган «Маалыматтарга таянганда» [Кыргызстан маданияты. -1967. -31-март] аттуу макаласы тарыхчы-илимпоз Ө.Караевдин далилдөөлөрүнөн кийин Э.Абдулдаевдин макаласына каршы айтылган, дагы бир жолу илимий фактылар менен далилденген ой-пикирлер, маалыматтар эле. Көп өтпөй филология илимдеринин кандидаты Ж.Таштемиров К.Артыкбаев менен Ө.Караевдин пикирлерине толугу менен кошулган макаласын «Орток мурас жөнүндө ойлор» [Кыргызстан маданияты. -1967. -28-апрель] деген аталышта, тарыхчы З.Белекова «Махмуд Кашкари кыргыздар жөнүндө» деген макаласын К.Артыкбаевдин позициясын жактоо иретинде [Кыргызстан маданияты. -1967. -28-апр.] жарыялашат.

Өзгөчө ошол учурда академик, жазуучу Т.Сыдыкбековдун «Ата мурасы жөнүндө сөз» деген макаласы [Кыргызстан маданияты. -1967. -23-июнь] бул талашка өзүнүн чекитин койгонсуду. Анда Т.Сыдыкбеков К.Артыкбаевдин көтөргөн маселесине толугу менен кошулуп: «Эмесе бакыт, мээрим, жыргал берүүчү китепке биз бактысыздык менен карабайлык! Анын байыркы сапаттарындагы акылмандуулук менен айтылган бабаларыбыздын акыл мурас сөздөрүнө үлүштөш болулу! «Ит атасын тааныбайт!» – деп ошол бабалар айткан макалды эске албасак ... кары тарых алдында уят болбуз», – деп жыйынтык баасын чыгаруу менен ачык, курч оюн коомчулукка жарыялаган.

Бирок «Кыргызстан маданияты» газетасы «... редакциянын пикири боюнча дискуссиянын мындан да жемиштүү болуп аякташына айрым объективдүү жана субъективдүү факторлор тоскоолдук кылды» [1.225] – деп карама-каршы пикирдин кайсынысына кошуларын билбеген, бир жыйынтыкка келе албаган көз карашын билдирген.

Бул талаш маселенин тарыхы Н.Турдубаева «Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» дастаны жана анын түрк тилиндеги котормолору» [7], С.Карымшаков «К.Артыкбаевдин илимий-сынчыл ишмерлиги» [6] деген аталышта кандидаттык диссертацияларында изилдөөгө алышып, жогорудагы маселе боюнча аргументтүү көз-караштарын айткандыктан биз да ошол айтылган пикирлерге кошулуп, сөздү мындан ары узартуунун зарылдыгы жок деп ойлодук.

К.Артыкбаев козгогон бул актуалдуу тема жогорудагыдай эки топко бөлүнүп, олуттуу полемикага

айланганы менен тийешелүү корутунду – жыйынтык чыккан эмес. Мына ушул көрүнүштүн өзүн С.Карымшаков да: «... Талкууга көрүнүктүү жазуучулар, окумуштуулар (Т.Сыдыкбеков, Б.Аманалиев, Э.Абдуллаев, Ө.Караевдер ж.б.) катышып, ошол кездеги артыкбаш «этиеттенүүнүн»жесепетинен (улутчул болуп калбайлы дегендей) бул маселе арабк кала берген», – деп белгилейт да, андагы К.Артыкбаевдин аракетин: «... ошол талкуу маданий мурас сыяктуу олуттуу проблемалар тууралуу олуттуу илимий ой жүгүртүү зарыл экендигине пайдубал түзүп, коомдук ой-пикирдин «моторун» өз учурунда от алдырганы менен тарыхта калыптыр» [6.10] – деп жогору баалайт.

Албетте, мезгил талабына жараша жүргүзүлүп жаткан идеологиялык саясаттан коркпой, кыргыз адабиятынын тарыхына байланыштуу тактоону киргизгени К.Артыкбаевдин жигердүү аракети катары бааланууга тийиш. Бүгүнкү күндө ал көтөргөн маселе өзүнүн адилетүү баасын алып жатат.

Эскерте кетчү маселе: К.Артыкбаев орток мурас жөнүндө элибиз маалымат алып калсын деген максатта Ж.Баласагындын «Кутадгу билигинин» бир канча главаларын поэтикалык котормо түрүндө, 1967-жылы «Ала-Тоо» журналынын 5-санына жарыялаган. Ага «Котормочудан» деген кыстырма киргизип, анда ал өз позициясынан жазбай, тарыхчы Ө.Караевдин ошол жылы [Кыргызстан маданиятына. -1967. -10-фев.] жарыяланган «Тарыхый кабарлар менен таанышканда» аттуу макаласындагы фактыларды аргумент кылып алуу менен кыргыздарга көбүрөөк тиешелүү деген оюн билдирген.

Ошону менен бирге К.Артыкбаевдин «Кутадгу билиг» дастанын котормок болгон далалатына, аны басма планына киргизүү аракети Кыргызстан КП БКсы макулдугун бербей, бут тосуулары даана байкалган.

Тилдик өзгөчөлүгү, фонетикалык, грамматикалык, лексикалык жактан кыргыз тилине окшош мурасты уйгур элине тиешелүү кылып келген атактуу түрколог В.Радлов да ал оюнан кайтып, кийинки табылган (Каир кол жазмасы – Г.У.) кол жазмадан улам «Кутадгу билик» уйгурларга эмес, «Орхон жазуусунун тилиндеги тыбыштарга туура келет» [1. 110] – деп айткан окумуштуу изилдөөчү В.Томсендин аныктамасына кошулгандыгын, тилчилер Ү.Асаналиев менен К.Ашыралиевдин «Кутадгу билигдин» тилдик өзгөчөлүктөрү» [Фрунзе.: -1965] аттуу эмгегине да таянуу менен К.Артыкбаев аталган дастанды «Уйгур тилинде эмес, ...Баласагын шаарында колдонуучу түрк наречиесинде жазылган, анткени, ал наречие автордун эне тили катары колдонулган» – деп баса көрсөткөн [1. 110].

В.Радловдун мындай ою «Каир кол жазмасы» табылгандан кийин аны немец тилине которуп жарыяланган «Кутадгу билигдин» экинчи бөлүгүнө жазган «Акыркы сөзүндө» ачык айтылган. К.Артыкбаев аны ошол кездеги КМУнун чет тилдер факультетинин окутуучусу Абдыкерим Жолдошбековго немис тилинен кыргыз тилине которуп жарыялаган [1.104].

Ал эми, анын 1970-жылы жарык көргөн «Сын сапары» аттуу китебине киргизилген «Орток эстеликтерди үйрөнүү маселесине карата» деп аталган мака-

ласын карап көрсөк, орток адабий мурас маселелерине карата айтылган конкреттүү ойлор камтылганын байкайбыз. Анда:«... дегинкисин алганда, өткөндөгү маданий мурастар жөнүндөгү маселени кандайдыр бир патриот болуп көрүнүп калуу үчүн эмес, ошол мурастарыбызды, маданиятыбызды өз деңгээлине жараша үйрөнүү зарыл болуп жаткандыктан жана бул иште биздин элге көбүрөөк тиешелүү материалдардын бар экендигине карабастан, бүгүнкү күнгө чейин өзүбүздү өзүбүз жакырлантып, куучуяп келаткандыгыбыз таптакыр талапка ылайык келбей турган жорук болгондуктан, ушул багытта колдон келишинче изилдөө ишин жүргүзүү ар бир эле ак ниет илим кызматкерлеринин милдети болууга тийиш деп эсептейбиз» [2. 119]–деген оюн ортого салат. Анын бул оюну баалуу экенин профессор К.Иманалиев менен адабий-сынчы К.Байжигитовдор «Жемиштүү изденүү» аттуу макаласында «... Тарыхый-адабияттык олуттуу маселе көтөргөн «Орто кылымдагы адабий эстеликтерди үйрөнүү маселесине карата» аттуу макаласында далайдан бери тарыхчылардын, тилчилердин, философтордун, адабиятчылардын бүйүрүн кызыгып келе жаткан М.Кашкари менен Ж.Баласагындын эмгектеринин маданий жана адабий баалуулугу, маани-мазмуну туурасында өз алдынча сөз айта алуу адабиятчынын изилдөөчүлүк диапозонунун кеңдигин айгинелей алат. Автор конкреттүү жазма эстеликтеринин нак өзүнө таянат, өз позициясын, концепциясын фактылардан алып чыккандыктан, айткан ойлору ынанымдуу жана логикалуу» [3. 96] – деп белгилешкен.

К.Артыкбаев кыргыз адабият тарыхын мурункудай Токтогул, Тоголок Молдолордон эмес, Байыркы Орхон-Енисей таш жазма эстеликтеринен, орток мурас болгон Жусуп Баласагын менен Махмуд Кашкардын эмгектеринен баштоону күн тартибине койгон.

Мына ушундай маселени көтөрүп чыкканына карабастан, адабиятчы козгогон проблемага мамлекетте жүргүзүлүп жаткан саясаттан коркуп, эч бир атуул колдоп да, оппозицияда туруп да пикирлерин айта алышкан эмес. Кыскасы, бул маселеге кийлигишүүнүн ошол кезде зарылдыгы бардыгын туура түшүнүшүп, бирок изилдөөгө алууга, өздөрүнүн ойлорун айтууга батынышкан эмес.

Адабияттар

1. Артыкбаев, К. Жусуп Баласагын жана Махмуд Кашкардын мурастары [Текст]: окуу куралы /К.Артыкбаев; жалпы ред. проф. Б.А.Алымов.- Б.: Б-сыз, 1991. - 230 б.
2. Артыкбаев, К. Сын сапары [Текст] /К.Артыкбаев. – Ф.: Кыргызстан,- 1970. – 254 б.
3. К. Артыкбаев жөнүндөгү ойлор жана пикирлер [Текст]. – Б.: КМУУ, 1994. - 210 б.
4. Юсуп Хас Хажиб. Кутадгу билиг. (Уйгурча котормосу) [Текст] /Юсуп Хас Хажиб. – Пекин: Бээжин, 1984.- 360 б.
5. Кашгари Махмуд. Туркий сузлар девони (Девони-лутатит турк). [Текст] /М.Кашгари; таржыман-ва нашрга тайерловчи. С.М.Муталибов. –Ташкент: Фан, 1960.- Т.1. – 344 б.
6. Кармышаков, С. К.Артыкбаевдин илимий-сынчылык ишмердиги [Текст]: моногр. /С.Кармышаков. – Б.: Б-сыз, 2001. - 142 б.
7. Турдубаева, Н. Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» дастаны жана анын түрк тилиндеги котормолору[Текст]/Н.Турдубаева -Бишкек:Авторафферат-2001 -25 б.